

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

Elek Tibor

Székely János

doktori (Ph.D.) értekezés tézisei

2004

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar

Elek Tibor

Székely János

doktori (Ph.D.) értekezés tézisei

Témavezető:
Dr. Görömbei András

2004

I. Az értekezés célja, a téma körülhatárolása

Az értekezés tárgya Székely János írói munkássága. Székely János életműve az egyetemes magyar irodalom egyik kevésbé feltárt és kevésbé ismert kincsesbányája, annak ellenére, hogy a maga korában az író az erdélyi magyar irodalom egyik legismertebb alakja volt. Magyarországon azonban inkább csak a hetvenes évek végétől vált ismertté, leginkább a példázat érvényű, kora társadalmának is aktuális mondanivalókat hordozó történelmi drámái (*Caligula helytartója*, *Protestánsok* stb.) révén, holott addigra, mire a hazai, majd az erdélyi színházak elkezdtek játszani darabjait, már egy jelentős, lezárt költői pálya, egy öntörvényű prózavilág, kitűnő regények (*Soó Péter bánata*, *Az árnyék*), novelláskötet és esszékötetek (*A nyugati hadtest*, *Egy rögeszme genezise*, *A mítosz értelme*) álltak a háta mögött. És még csak ezután, a nyolcvanas években írta meg *A másik torony* című, a romániai fasiszta diktatúrának is "emlékművet" állító, modern formabontó regényt, a kisebbségi magyarság tragikus perspektíváit színpadra álmodó *Mórok* című történelmi esszének nevezett drámát és élete utolsó éveiben a teljes világképét, létértelmezését összefoglaló, a magyar irodalomban páratlan filozofikus esszékönyvet, *A valódi világot*. A rendkívül gazdag, szerteágazó, minden műnemben jelentőset produkáló életmű teljességének felmérésére és értékelésére tesz kísérletet a disszertáció.

II. Az alkalmazott módszerek

Az írói pálya feldolgozása során hangsúlyozom az életmű szerves és egységes egész voltát, de különböző okok (áttekinthetőség, rendszerezhetőség, eltérő poétikai kategóriák szükségessége stb.) miatt mégis sorra veszem a műnemeket és külön-külön fejezetben vizsgálom Székely esszéírói, költői, drámaírói, prózaírói munkásságát. Az egyes művek részletes elemzése közben folytonos ide-oda utalásokkal bizonyítom az életmű elemeinek összetartozását, a műnemi határok képlékenységet, átjárhatóságát. Ugyanakkor az életmű kibontakozásának folyamatát is igyekszem bemutatni a kezdetektől a lezárulásáig. Az esszékötetek elemzése során külön fejezetben mutatok

rá a művek poétikai karakterét, formavilágát is meghatározó önálló világkép és létértelmezés jellemzőire, Székely esztétikai nézetrendszerének sajátosságaira. A korabeli recepció eredményeit hol felhasználva, hol vele vitában gyakorlatilag újraértelmezem és újraértékelem az egyes műveket. Az első fejezetben külön vizsgálom az életmű recepcióját, és a különböző állítások, értékelések vizsgálata során fogalmazom meg a saját kérdéseimet. A zárófejezetben összegezem a műelemzések tanulságait, a műnemi vizsgálódások eredményeit, megfogalmazom az életmű jelentőségét és elhelyezem azt az erdélyi és az egyetemes magyar irodalom összefüggésrendjében.

III. Az életmű feldolgozásának eredményei

Székely János műveinek korabeli, illetve a szerző halála utáni fogadtatását vizsgálva felhívom a figyelmet a recepcióban föltárható ellentmondásokra, például arra, hogy miközben a kortárs vagy akár későbbi megnyilatkozások az író, illetve műveit a legnagyobb teljesítményeknek kijáró szavakkal illették (például Lengyel Balázs: “Székely János nemcsak a határokon túli, az úgynevezett kisebbségnek, hanem egyetemes írója századunknak, századunk második felének. Valahol Camus és Orwell között. Egyike korunk legnagyobbjainak.”), a bizonyító erejű alapos elemzésekre eddig csak kevesek vállalkoztak.

Az esszéköteteket, főként *A valódi világ*ot műhelyvallomásként értelmezem, mert elemzéseim során arra a következtetésre jutottam, hogy az életmű értelmezésének világképi és poétikai (művészetelméleti) háttéranyagaként is jól felhasználhatók. Látható belőlük, hogy a művek esztétikumát is milyen nagy mértékben formálta az a jellegzetesen egyéni filozofikus indíttatású gondolatrendszer, amely a világ és az emberi létezés alaptörvényei próbálta körülírni. *A valódi világ* végén, amikor a szerző összefoglalja az ember világbeli helyzetére, világidegenségére vonatkozó nézeteit, az emberi természet eredendő, a tudat(osság)ából fakadó meghasonlottságához és a magányos öntudat, ugyanakkor társadalmi lény kettősséghez hozzáteszi még a kétneműségéből, a párkapcsolatból, a szerelemből és a génállomány “halhatatlansága” és az emberi lény halandósága tényének tudatából származó feszültségforrásokat, hogy

végül kimondhassa: az ember léthelyzetét tekintve “mindenfelől konok és feloldhatatlan kettősséget, meghasonlottságot találunk. Kettősséget, meghasonlottságot minden szinten, minden elképzelhető vonatkozásban. Az ember nemcsak, hogy meghasonlott lény – ő a természet meghasadtsága a tudat által.” Ez az alaposan végiggondolt és a személyes sorsban megszenvedett létélmény a magyarázata a homo duplex, a Doppelgänger motívum gyakori felbukkanásának Székely műveiben.

Székely János morál- és értékközpontú világképe, esztétikája a költészetet, az irodalmat, a művészeteket, általában a kultúrát olyan hagyományos ontológiai funkciókkal ruhazza fel, aminek az a század második felében egyre kevésbé képes megfelelni. Az illúziótlan gondolkodásra törekvő íróban az elsők között tudatosul mindez, olyannyira, hogy a hetvenes évek elején, költői vénájának elapadásával párhuzamosan, már a végletes konklúzió levonásáig is eljut, amikor 1973-ban az *Ars poetica* című esszéjében kimondja a “Megromlott a szó lelkiismerete” és “A költészet meghalt, mert funkciót veszített” tételt. Ez az írás a kultúra történetét felelősségtudattal végiggondoló, saját eszményeiben (egységes világkép, totalitás, szintézis, igazság, morális tisztaság stb.), a költészet szakralitásában, a metafizikai irodalomszemléletben a kor ellentmondásai, az átalakult irodalom (kultúra) láttán megrendült alkotó önmagával folytatott halálosan komoly belső vitájának megvallása. A szerző kíméletlen racionális következetessége és a szókimondás iránti elkötelezettsége nem engedi meg, hogy gondolatban és verbálisan ne jusson el a végkövetkeztetésig, lelke mélyén azonban eszményeit és elveit sem adhatja föl, az életöszton és az írástudói felelősségtudat további munkára ösztönzi. Immár illúziótlanul, a hiábavalóság rémével szemközt, az egykori magabiztosságot szűnni nem akaró kételkedésre cserélve, drámában, prózában és esszében inkább, mint versben.

Székely a maga költői világát az ötvenes években a klasszikus modernség világirodalmi és magyar irodalmi hagyományaira építve, az egyidejű mitikus és éncentrikus világteljesség vonzásában hozta létre. Létérzékelését és helyzettudatát a hatvanas évek végére már az illúziótlanosság határozza meg, de világnézeti és morális okokból a költészeti dezillúzió esztétikájától visszariadt. A hetvenes évek elején tulajdonképpen lezáruló költészete érintetlen mindattól, ami a magyar lírafejlődésben épp azoktól az évektől kezdve lezajlott, így nem is kérhető számon rajta. Ő még nem

problematizálta a nyelvet, a költői alkotást, nem érezte azt, hogy világának határait korlátoznák nyelvének határai, a nyelv denotatív és referenciális, megismerő és racionális használati módját részesítette előnyben. Nem volt hajlandó lemondani a szerzői jelentés tudatos irányításának babitsi normájáról, nála a műalkotás még nem önmagát írja, ő még – Derrida terminológiájával élve – a hagyományos logocentrikus szemléletmód jegyében alkotott. Székely hangsúlyozottan morális tartalmú, értékeket állító üzenete sohasem mások nevében, képviselőjében fogalmazódik meg, a magyar lírai magatartás-hagyományokból folytatja és magáénak vallja a konfesszionálist, ugyanakkor minden küldetésstudata ellenére kerüli a váteszít.

Valószínűleg nem tartozik ez a költészet az 1945 utáni magyar líra csúcsteljesítményei közé, de legjobb darabjaival mindenképpen az élvonalához sorolható. A gondolati, filozofikus lírában nem túl gazdag magyar irodalom egyik kincsesbányája (lehetne) Székely lírai életműve, még azzal együtt is, hogy a filozofikus gondolatmenet esetenként a versszerűség rovására érvényesül. Az újabb és újabb irodalmi divatok fényében látszólag eljárt az idő e költészet fölött, klasszicizáló karakterével, gondolati mélységével és formai igényességével tüntető versvilágának legsikerültebb alkotásai valójában éppúgy újra és újra elővehetők, mint a mestereié, Babitsé, Kosztolányié, Szabédi Lászlóé, Szabó Lőrincé, Rilkéé.

Székely János szépprózája nem túl terjedelmes, de az életművön belüli súlya, jelentősége annál nagyobb, még ha az utókor mindeddig ez iránt mutatott is a legkevesebb érdeklődést. A klasszikus és két háború közötti jellegadó erdélyi prózai hagyományoktól és a kortársi alkotások többségétől is nagy mértékben elütő, egyrészt a romantikus (német) elbeszélői hagyományokra, másrészt Thomas Mann és Babits, Kosztolányi prózájára emlékeztető első művei (*Soó Péter bánata*, *Az árnyék*) a legszorosabb rokonságot valójában saját lírai világával tartották. Elbeszélésmódja nem szakított még teljes mértékben a történetközpontú, valóságanalóg és a lélektani realista próza eljárásaival, de művei epikai struktúráját már a létösszegző, ontologikus irányultságú és atmoszferikus, lírai hangoltságú, illetve mitizáló európai és magyar próza alakításmódja is ösztönözte. A szükségszerű epikai objektiváció a személyes mondandókat, az életérzés és a világkép kifejezését ugyanakkor parabolikus történetek, metaforikus helyzetek áttételei mögé kényszerítette. E művek elevensége,

hatékonyága nem a szövegszerűség, a fogalmazásmód nyelvi eredetiségében, leleményességében van, hanem a szövegrészek közötti motivikus kapcsolatokban s még inkább a megjelenítés költőiségében, a művészi képek (gondolatokká, jelképekké, életigazságok mitikus hordozóivá váló) evokatív erejében.

Az autonóm személyiség létezésének társadalmi meghatározottsága már *Az árnyékban* is az ábrázolás tárgyává vált, de még inkább az emberi lét és társadalom alaptörvényeit modellezzik *A nyugati hadtest* történelem-idéző novellafüzérének történetei, *A másik toronyban* pedig már nem is a személyiség, hanem a kollektív sors kerül a megjelenítés középpontjába. A tárgyias intellektualizmus és a mitikus jelentés irányába táguló példázatoság ötvözésével egyszerre moralizál (a legnemesebb értelemben) és gondolkodtat a szerző, aki önéletrajzi ihletésű, mégis teremtett világa implikált elbeszélőjeként nemcsak elbeszéli egykori élményeit, de folyamatosan reflektálja is, miközben az olvasóval is párbeszédet kezdeményez.

Székely a hagyományos és a modern ötvözésére törekvő írói programja éppen a prózai műveiben, főként a *Soó Péter bánatában* és *A másik toronyban* valósult meg a legharmonikusabban és ugyanakkor a legizgalmasabban, esztétikailag a legérvényesebben. A kísérletezést elvben kerülő, hagyományos eljárásokban és klasszikusan fegyelmezett, zárt formákban gondolkodó, de az életigazságok, a létmodellek kifejezésének pontossága érdekében a realizmus hagyományos eszköztárával és akár saját korábbi elveivel is szakító, akár a valóságosság illúzióját is felfüggesztő szerző, talán nem is egészen tudatosan, inkább személyes sorsából és írói léthelyzetéből, mondanivalója természetéből fakadóan ösztönösen, de a műnem XX. századi változásaival, az újabb prózapoétikai jelrendszerekkel mégiscsak számolva, olyan strukturálisan és szemantikailag is nyitott műveket hozott létre, amelyek joggal tarthatnak igényt minden korok olvasójának aktív közreműködésére. Művészete minden bizonnyal felszabadító hatással volt az erdélyi Forrás-nemzedékek később ismertté vált olyan jeles prózaíróira is, mint Szilágyi István, Bodor Ádám, Mózes Attila.

A dráma Székely számára éppúgy az önelemzés, a személyes vallomás eszköze is, mint a vers, a próza vagy az esszé. A modellértékű történelmi helyzetekben gyötrődő hősök általánosítható morális dilemmáiban, ha nagyon kutatnánk, rendre

felfedezhetnénk az alkotó személyes sorsának stigmáit is. Nemcsak a legismertebb művében, a *Caligula helytartójában*, hanem csaknem mindegyik drámájában “a társadalmi gúlán belül létező ember morális szorultságát” igyekezett megmutatni: a személyiség autonómiájának lehetőségeit a hatalom szorításában. Székely János a versformában írott történelmi tragédiákhoz ragaszkodva drámaíróként is egy már klasszicizálódott, önmagát meghaladott eszményt igyekezett megőrizni és továbbvinni, de mind az ötvenes-hatvanas évek egyéni karakterű drámai kísérletei, mind a hetvenes-nyolcvanas évek parabolikus jellegű történelmi drámái szükségszerűen viselik magukon a műnem XX. századi formaváltozásait, s inkább csak külsőségeikben őrzik a klasszikus tragédia formai sajátosságait. A hagyományos drámai cselekvés és konfliktus általában épp úgy hiányzik belőlük, mint a katarzist rejtő heroikus megoldások: Székely az értelmes cselekvés esélyei iránt kételyeket támasztó műveivel olvasóit, nézőit elgondolkodtatni, elbizonytalanítani, az illuzórikus magatartáslehetőségekből kiábrándítani igyekezett. Az emberi lét lényegére, a lehetetlen körülmények között embernek maradás lehetőségeire kérdező darabjait intellektuális mélységük rokonítja a bölceleti dráma olyan világirodalmi mestereinek műveivel, mint Camus, Dürrenmatt, Sartre. Ugyanakkor az egyén és a történelem, az egyén és hatalom viszonyát faggató jellegzetes közép-kelet-európai problematikák, a vitatkozó és esszéizáló dramaturgia a magyar történelmi drámák olyan mestereihez is kapcsolhatja Székelyt, mint Németh László és Illyés Gyula, nem is szólva az erdélyi kortársakról, Sütő Andrásról, Páskándi Gézáról, Kocsis Istvánról, akiktől viszont épp abban különbözik, hogy nem a “felemelt fejű” hősök tragikus bukásának erkölcsi diadalával igyekezett közönségére hatni. Ennek függvényében például az ember és hatalom, nem feltétlenül politikai, de mindenképpen morális problémákkal terhelt viszonyát feldolgozó darabok gondolati érvényessége mindaddig tart, amíg lesz hatalom és annak kiszolgáltatott ember. Goethe szerint a tragédia a bensőből vezérelt ember költészete, Székely János újkori tragédiáinak hősei is az erkölcsi autonómia, a lelkiismereti szabadság igényével gondolkodnak és élnek, függetlenül attól, hogy cselekedeteiknek van-e esélye és eredménye, vagy ezen önmaguk iránt támasztott követelménnyel szemben buknak el.

A Székely-drámák jelentése is, mint ahogy minden irodalmi alkotásé, változik,

módosul az időben. Ma már, évekkel a kelet-európai diktatúrák bukása után, kevésbé halljuk ki belőlük például azokat a korhoz szóló aktuálpolitikai üzeneteket, amelyekre a hetvenes-nyolcvanas évek olvasója és nézője különösen fogékony volt. Ugyanakkor jobban felfigyelhetünk az általános emberi létkérdéseket modellező alaphelyzeteikre, az örökérvényű kérdésfelvetéseikre és válaszkísérleteikre. Ennek függvényében például az ember és hatalom, nem feltétlenül politikai, de mindenképpen morális problémákkal terhelt viszonyát feldolgozó darabok gondolati érvényessége mindaddig tart, amíg lesz hatalom és annak kiszolgáltatott ember. Goethe szerint a tragédia a bensőből vezérelt ember költészete, Székely János újkori tragédiáinak hősei is az erkölcsi autonómia, a lelkiismereti szabadság igényével gondolkodnak és élnek, függetlenül attól, hogy cselekedeteiknek van-e esélye és eredménye, vagy ezen önmaguk iránt támasztott követelménnyel szemben buknak el.

Végezetül megállapítom, hogy a filozófus alkatú író sokoldalú, szerteágazó munkásságát a sajátosan egyedi világkép, lételmélet és a minden művén átütő nagyon erős, morális háttérű kommunikatív szándék egységesíti. Életműve a bizonyíték arra, hogy nem ritkán a különböző műnemekben, műfajokban ugyanazon vagy nagyon rokon mondanivalót, filozófiai gondolatot próbált meg előadni. Amellett, hogy a XX. század irodalmában világtendencia a műfaji határok felbomlása, elmosódása, átjárhatóvá válása, talán ez is a magyarázata a “nem tiszta” formáknak, a műnem keveredéseknek. Székely szóhasználatával élve: a mondanivalók, a témák viszik a maguk “természetét” egyik műnemből, műfajból a másikba. Lírája drámai és epikus, drámái lírai és epikus, epikája lírai és drámai és mindhárom esszéisztikus karakterjegyeket is mutat a saját uralkodó műnemi sajátosságain túl, esetenként azok rovására.

Székely János írói ambíciója kezdettől túlterjedt az aktuális társadalmi, politikai kérdések megfogalmazásán, a korabeli kultúrpolitikai, illetve közösségi elvárásoknak való megfelelésen, nem kevesebbre vágyott, mint: “Szavakba foglalni, kimondani a világot, igen.” A világot, amelyet ő haláláig egységes egészként igyekezett látni és láttatni, miközben a hatvanas évek végétől már maga is szembesülni kényszerült az egész-elvű gondolkodás és a romantikától örökölt, de a klasszikus modernitás által megújított, a lét és a világ elvesztett totalitásával szembe legalább az esztétikum

totalitását állító művészi magatartás válságával. Ebben a tágabb kontextusban értelmezhető az a radikális gesztusa is, amellyel, a hagyományos, jelközpontú, kommunikációelvű, rögzített üzenetet hordozó lírai beszédmódot immáron korlátozott érvényűnek látva, felhagyott a költészettel (lásd az *Ars poetica* című esszéjét!). Ugyanakkor egyrészt továbbra sem mondott le a teljes világkép igényéről, amint erről, az életút végén, mintegy összegező szándékkal alkotott, a magyar esszéirodalom egyik csúcsaként számon tartható, nagy létfilozófiai jellegű műve, *A valódi világ* is tanúskodik. Másrészt tudatosan, minden kételye ellenére, leginkább talán morális megfontolásból, egyfajta heroikus pesszimizmussal, továbbra is kitartott az írás ontológiai funkciói mellett. Például amellet, hogy “Az írás a tudatos ember helyének meghatározása a magatudatlan világfolyamatban. A természet meghasonlásának kifejezése”, továbbra is hitte, hogy írásai hatására “valamikor, valaki majd jobban megérti a világot”, azaz, ha nem is versekben, de továbbra is a Szabó Lőrinc-i “legyen a költő hasznos akarat” programja szellemében alkotott. Persze az irodalmat sohasem társadalmi szolgálatnak tekintette, hanem legnagyobb mestere, Thomas Mann példáját követve, az emberi lét mélyebb törvényei, tényei tudatosítójának. Az esztétikai értéket nem tekintette autonómnak, a műalkotás nála mindig valami nagyobbra, a létre, a világra vonatkozik. “Szeretnék hozzájárulni az emberi személyiség és öntudat ébrentartásához” – mondta egyszer egy (kevésbé ismert) interjúban, s mintha egész művészetét ennek a célnak rendelte volna alá. Ebben az összefüggésben nemcsak hogy konzervatívnak, de a saját maga használta értelemben romantikusnak is nevezhetjük magatartását (bár szerinte az igazi művészet általános specifikuma a romantikusság), mivel ő is erkölcsi eszményeket kért számon a valóságon. Az ő művei ezért hangsúlyozottan nem pusztá szövegek, hanem olyan jelentéshordozó szövegvilágok, amelyek hozzánk szólnak, a mi lelki üdvösségünkért (is) szólnak.

Székely János műfaji tarkasága ellenére is egy tömbből faragott életműve túllép és túlmutat a regionális (és politikai) meghatározottságokon: legjobb művei minden személyes vallomásszerűségük ellenére kifejezik a XX. század transzcendens fogódzóktól megfosztott új emberi szituáltságát éppúgy, mint ahogy korának közösségi sorskérdéseit is egyetemes igénnyel fogalmazzák meg, a legáltalánosabb emberi léthelyzet szintjére emelve. Életművének jelentőségét növeli, hogy örök

értékeket, eszményeket tételező és állító elhivatottságával, a valódi művészetet és humanitást képviselve, hol rejtett, hol nyílt formában cáfolta és tagadta a diktatúra világát. Székely ezzel nemcsak folytonosságot teremtett és kapcsolatot jelentett az elődök irányába, de írói szabadságküzdelmével példát is mutatott és mutat az utódok számára

IV. Az értekezés szerzőjének a témáról szóló publikációi

1. "...ostya, amiben beadom a gyógyszert" (Világkép és esztétika összefüggései Székely János esszéiben). Kortárs, 1999. 3. 114-128.
2. "Rész elkerítve az egészből" (Székely János költészetéről). Hitel, 1999. 3. 89-105.
3. "Az méltó csak az emberhez..." (Székely János drámáiról). Bárka, 1999. 3. 79-92.
4. "Az méltó csak az emberhez..." (Székely János történelmi drámái a hetvenes nyolcvanas években). Kortárs, 2000. 3. 85-99.
5. A modernség klasszikusa (Székely János: a virágok átka). Alföld 2000. 7. 106-111.
6. "létformája a meghasonlottság" (Székely János két elfeledett kisregénye: Soó Péter bánata, Az árnyék). Hitel, 2000. 9. 97-104.
7. "...kimondani a világot" (Székely János). Bárka, 2001. 2. 70-76.
8. Székely János (monográfia). Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2001. 192